

Benjamin C. Fortna,

Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek,
çev. Mehmet Beşikçi,

İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2013, 325 s., ISBN 978-605-5250-18-8

Türkiye’de eğitim tarihi alanında önemli çalışmalar yapılmış olsa da bu çalışmaların henüz yeterli düzeyde olmadığı, hala eğitim tarihinde keşfedilmeyi bekleyen pek çok önemli noktaların bulunduğu bilinmektedir. Yapılan çalışmaların içerisinde ise ders kitapları ve çocuk yayınlarını hem dönemindeki etkisiyle (yatay) hem de tarihsel devamlılık bağlamında (dikey) karşılaştırmalı bir şekilde inceleyen, birlikte ele alan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Benjamin Fortna, birincil kaynaklar üzerinden bu sahada ürün veren ve alışılmış kabullerin dışında, konuya farklı bir açıdan bakmayı deneyen araştırmacılardan birisidir.

Fortna, Chicago Üniversitesi’nde doktora tezi olarak hazırladığı ve 2002 yılında basılan II. Abdülhamid dönemi lise eğitimi üzerine yaptığı çalışmayla dikkat çekmiştir. II. Abdülhamid dönemini kalıplaşmış yaklaşımın dışında farklı bir modernleşme biçimi olarak değerlendirmektedir. Kitabın hazırlanmasında Osmanlı üzerine yapılmış çalışmaların yanında Osmanlı arşivi ve İstanbul kütüphanelerinden topladığı “Öğrenci dilekçeleri, vilayetlerden gelen eğitim raporları, günlükler, haritalar, ders kitapları, okul binaları ve mimari özellikleri, binalardaki süslemeler ve simgeler ile ahlâk kitapları” gibi birinci el kaynaklardan yararlanılmıştır.¹

Fortna, bu tanıtıma konu olan çalışmasında ise Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte küçük okurların okuma materyallerine odaklanmaktadır. Okumaya yüklenen anlam, okuma içeriği ve yöntemi gibi konularda Osmanlı son dönemi ile Cumhuriyet’in ilk yıllarını karşılaştırmalı olarak incelemektedir.

Araştırmacı kitabına, okumanın günümüzde sıradan insan için bile gün boyu devam eden oldukça yaygın bir aktivite haline geldiğini hatırlatan çarpıcı örnekler aktararak başlar. Tabii bu durum her zaman böyle değildir. Fortna’ya göre yakın zamanlara kadar okuma, imtiyazlı bir elit tabakanın elinde tutulmuştur. “Okumanın aslan payı devlet idaresinin, örgütlü dinin ve edebi geleneklerin idame

1 Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun. Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005); Mustafa Gündüz, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Üzerine Önemli Bir Çalışma: Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim,” *Eğitimde Kuram ve Uygulama* 4/1(2008): 175-182, özellikle 176.

ettirilmesi ile” ilişkiliydi. Okumanın imtiyazlı formatından çıkarak “popüler bir olgu haline” gelmesi modern döneme ait bir durumdur. Bu mesele aynı zamanda “modern olmanın ne anlama geldiğinin de merkezinde yer” alan bir olgudur (Fortna, 2013: 18).

Kitap ana tema olarak, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde küçük okurların nasıl bir okuma süreci yaşadıklarına odaklanmaktadır. “Batı’nın kıyısında yer alan, ondan çeşitli düzeylerde etkilenmiş olan ama kendi özgül tarihsel, kültürel ve coğrafi bağlamı içinde meydana gelmiş bir toplumda...okumayı öğrenme süreci ve çocukluk çağı okumalarını” incelemektedir. Yazara göre bu kitap bir yönüyle de “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişin, okumayı öğrenme ve okuma perspektifinden bakıldığında nasıl görüldüğünün” hikayesidir (s. 21-22).

Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek [*Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic*] yedi bölümden oluşan ve içinde dönemin eğitim materyallerine ait görsel malzemelere de yer veren bir kitaptır. Giriş niteliğindeki birinci bölümde yazar, kitap üzerinde çalışırken kafa yorduğu başlıca sorunları ortaya koyuyor. 1880’den 1939’a kadar uzanan sürecin kronolojik kapsamını irdeliyor. İkinci bölümde ise geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet toplumunda okumanın daha farklı ve çeşitli biçimlerde nasıl tarif edildiğine odaklanıyor. Yine burada okumada yaşanan artışın altında yatan sebepleri keşfetmeye çalışıyor. Üçüncü bölümde yazar, okuma serüvenini kendi kategorileştirdiği dört tematik gerilim alanı üzerinden anlamlandırmaya çalışıyor. Bu gerilim alanları yazar tarafından çocukların öğrenme sürecini etkileyen temel etki alanları olarak öne çıkarılıyor. Dördüncü bölümde “okuma, yayınlama, görsel malzeme kullanma teknikleriyle” okuma ilişkisi üzerine yoğunlaşıyor. Beşinci bölüm, okumanın piyasalaşma boyutuna odaklanmaktadır. Okuma materyallerinin fiziksel görünümünün giderek daha fazla öne çıkması, metalaşma ve piyasalaşma süreci konu ediliyor. Altıncı bölüm “okumayı öğrenmenin ve okumanın tarihine biyografik bakış açısından” yaklaşıyor. Okumanın gündelik hayata ve bireysel kariyere olan etkisi irdeleniyor. Kitabın son bölümü olan yedinci bölümde ise kitap boyunca sürdürülen tartışmaların bir özeti aktarılmaktadır.

Kitapta kullanılan ders kitapları, çocuk dergileri ağırlıklı olmak üzere dönemin mecmuaları ile otobiyografi ve hatıratlar yararlanılan kaynakların ana gövdesini oluşturmaktadır. Kaynakların sınırlılığı bağlamında -yazarın da ifade ettiği gibi- çok uluslu ve çok kültürlü Osmanlı İmparatorluğu içinde sadece Türkçe kaynakların kullanılmış olduğu belirtilmelidir (s. 30).

İki dönem arasındaki süreklilik ve kopuşlara odaklanan yazar, önce geç Osmanlı, ardından da erken Cumhuriyet dönemlerinde çocukların okuma meselesine nasıl yaklaşıldığı konusu üzerinden “iki dönem arasındaki gerilimli tarihsel –ve tarih yazımsal– ilişkiye dair yeni bir perspektif” sunmaya çalışmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişki, yazara göre –yaygın kanaatin aksine– keskin bir kopuştan ziyade önemli devamlılık alanları taşıyan bir süreci içerir (s. 22).

Tabii bu devamlılık muhteva değişimiyle birlikte olan bir devamlılıktır. “Osmanlı dünyasından çıkıp özgül bir biçimde Türk olan dünyaya; İslâm toplumundan çıkıp Türklerin İslâm öncesi tarihine vurgu yapılan tek parti döneminin katı laikliğine; İstanbul’u harcaıp Anadolu’yu vurgulayarak kentten kıra ve seçkinlerden halka yönelmek” şeklinde gelişen bir sürekliliktir (s. 64).

Fortna, dönemler arasındaki muhteva değişikliğine rağmen, yayın içerikleri üzerinden var olan süreklilikleri de vurgulamayı ihmal etmez. Bu konudaki örneğini *Bizim Mecmua* adlı derginin içeriği üzerinden verir. Fortna’ya göre 1923’teki değişimden derginin içeriği pek de etkilenmemiştir. Dergi, 1927 yılında şekil itibarıyla bir değişime uğramış, ancak içeriği aynı şekilde sürmüştür. Ancak bu dergi çocuk yayınları için genel bir örneklik teşkil etmemektedir. Benzer şekilde yazar, ikinci meşrutiyet dönemi yayınlarındaki militarist vurguyla, Cumhuriyet döneminin gençlere doğrudan mesaj veren tutumunu da bir yaklaşım benzerliği olarak belirtmektedir (s. 56-57).

Bir yandan sürekliliği inceleyen yazar, diğer taraftan da Cumhuriyet dönemi ile geç Osmanlı dönemi arasında var olduğu düşünülen keskin kopuş algısının sebeplerini anlamaya çalışır. Bu sebepler arasında gördüğü geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi okuma tartışmalarında -eski usul yani dini eğitim eleştirilerinde yapılan mantıksal bir hataya dikkat çekmektedir. Fortna, Cumhuriyet döneminde yoğunlaşan eskiye dönük eleştirilerin, bilgideki anlam değişmesinin gözden kaçırılarak yapıldığına dikkat çekmektedir:

Bir zamanlar din etrafında örgütlenen eğitim öğretim - ve onun sürekliliğini sağlayan okuma - şimdi artık giderek artan bir biçimde “faydalı bilgi” katma ve “yeni bir şey keşfetme” işine yöneliyordu; yeterince anlaşılmayan nokta, temel amaçta değişim yaşandığı ve öteki dünya işleriyle meşgul bir sistemden bu dünyada pratik faydası olan bilgileri edindiren bir sisteme geçildiğiydi (s. 35).

Devamlılık ilişkisinin görülmesini engelleyen problemler alanlardan biri de alfabe değişimi üzerinden yürütülen tartışmalardır. Fortna’ya göre bu tartışma

alfabenin okuma yazma oranına yaptığı olumsuz etkinin çok daha üzerinde bir tartışma zemini bulmuştur. 1923-1928 arası döneme yapılan güçlü vurgu, önceki dönemlerle aradaki sürekliliğin göz ardı edilmesine sebep olmuştur.

Yazarın dikkat çektiği önemli noktalardan birisi de Osmanlı eğitim modernleşme tecrübesinin dünyadaki gelişmelerden ayrı düşünülmemesi gerektiğidir. 19. yüzyılın ikinci yarısında tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı’da da devlet eğitimi kurumsallaşmıştır.² Osmanlı’daki okuma yazma ile ilgili gelişmeler benzer şekilde Fransa, Rusya ve Çin gibi dünyanın farklı bölgelerinde de yaşanmaktaydı.

Okuryazarlık ve kimlik oluşturma ilişkisi de yazarın altını çizdiği temalardan birisidir. Herkesin zorunlu eğitime tabi tutulması tüm dünyada “devletin, hem milli kimliği hem de sadakati önce yaratıp sonra da şekillendirme amacı doğrultusunda” kullandığı etkili bir araçtır. Tabii ki bu konuda en etkili araçlar öğretmen ve ders kitapları olmuştur (s. 36-38).

Fortna, genelde göz ardı edilen veya genel kabule uygun olarak tekrarlanan eski –yeni, dinî – laik, aile – ulus / devlet, küresel – yerel olarak tasnif ettiği gerilim alanlarının çatışmalı ve süreklilik gösteren yönlerini de irdelemektedir. Değişim ve sürekliliği takip için kullandığı materyaller arasında her iki dönemde de eser vermiş olan yazarların çocuk ders kitapları önemli bir yer tutmaktadır. Kitapta bu ikilemlerin Cumhuriyet’in kendisini tanımlarken ilerici Cumhuriyet, gerici ve cahil Osmanlı temasını işlemesi sonucu yerleştiğine dikkat çekilir. Ancak yazar, ulaştığı kaynakların bu tasnifi desteklemediğini ifade etmektedir. Yazara göre, okumaya yönelik üretilen devlet ve özel sektörün yayınları yakından incelendiğinde “hem Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemindeki, hem de Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş yıllarındaki okuryazarlık kampanyalarında yer alan dikkate şayan benzerlikleri” görmemek imkansızdır (s. 120). Ayrıca okumanın içeriğinin dünyevi olarak değişmesi Türkiye özelinde yaşanan bir durum değildir. Modern devlet örgütlenmesi, eğitimin içeriğini doğrudan değiştirmiştir. Fortna, Osmanlı bürokrasisine dair istatistikî bilgilerle bu tespiti güçlendirir. Şöyle ki 19. yüzyıla gelene kadar 2.000 civarında olan bürokrasi 1900’lere gelindiğinde 35.000 kişilik bir sayıya ulaşmıştır. Dolayısıyla eğitim artık başlıca bürokrasinin ve özel sektörün ihtiyaç duyduğu insan kaynağını üretmeyi amaçlamaktadır (s. 126).

2 Modern eğitimin felsefî dönüşüm sürecinin yetkin bir değerlendirmesi için bkz. Seyfi Kenan, “Modern Eğitimde Kaybolan Nokta: Değerler Eğitimi,” *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 9:1 (2009): 259-295. Benzer şekilde modern eğitimdeki sürekliliğin yüksek öğretim düzeyindeki yansımaları da Kenan tarafından etraflıca incelenmiştir. Bkz. Seyfi Kenan, “Modern Üniversitenin Oluşum Süreci”, *Osmanlı Araştırmaları XLV* (2015): 333-367.

Fortna, incelikli noktaları yakalamada oldukça başarılı olsa da zaman zaman bir okuma parçası üzerinden yaptığı alıntıya dayanarak iddialı çıkarımlarda bulunabilmektedir. Öğretmenin ve ailenin değişen konumuyla ilgili çıkarımları bu duruma örnek olarak verilebilir. İlk örneğimizi Ahmed Cevad'ın (1929) okuma kitabındaki³ “Askerlik Oyunu” adlı parça oluşturmaktadır. Hikayede, çocuklar evde askerlik oyunu oynarken kapı açılır ve içeriye bir ayı girer. Çocuklar ayıyı oyuna dahil ederler. Ancak çocukların annesi odaya girdiğinde korkuyla irkilir. Yazar, hikayedeki korkuya kapılan annenin, geri plana itilmiş aileyi temsil ettiği sonucuna varır.⁴ Bir hikaye üzerinden böyle bir çıkarımda bulunulması biraz zorlama bir yaklaşım olarak kabul edilebilir. Diğer örneğimizi de Sadrettin Celal'in, alfabe devriminin yapıldığı 1928 yılında basılan ders kitabındaki⁵ “Yeni Muallim” adlı hikayeden aktarabiliriz. Hikayedeki Yeni muallim⁶ çocuklara bir baba şefkatiyle yaklaşır. Annesini daha yeni kaybetmiş olan ve ailesinde kendisinden başka kimse olmayan muallim, kabahat işleyen bir öğrenciyi affeder ve öğrencilerine şunları söyler: “İstiyor-um [sic] siz benim evlatlarım olasınız... Ben kimseye ceza vermek istemem.” Yazar bu diyalogdan yola çıkarak yeni muallimin bir baba figürü olarak sunulduğunu ve bu yolla da aile kurumunun yerine öğretmenin konulmaya çalışıldığını ifade eder (s. 94 -95). Öğretmenin ideal bir tip olarak sunulması ve baba olarak görülmesi hikayenin tamamına bakıldığında anlaşılır bir durumdur. Ancak onun aile kurumunun yerini alacak şekilde konumlandırılmaya çalışıldığına dönük çıkarım iddialı bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Öğretmenin, ailenin üzerinde bir konuma yerleşmesini –ailenin alternatifi olmasından ziyade– klasik dönem eğitim metinlerinde de sıkça vurgulandığı gibi⁷ sahip olduğu bilgiye gösterilen saygı üzerinden okumak daha isabetli bir yaklaşım olabilir.

3 Ahmed Cevad, *Cumhuriyet Çocuklarına Türkçe Kıraat, İlk Mektep I. Sınıf* (İstanbul: Hilmi [Aynı zamanda Marifet], 1929).

4 Üstelik “Bu hikayeden geriye burada talihsiz anne tarafından temsil edilen ailenin marjinal bir konuma itilmiş olması şeklindeki kaçınılmaz izlenim kalmaktadır” ifadesiyle çıkarımını vurgulu bir şekilde dile getirmektedir. (s. 155)

5 Sadrettin Celal, *Cumhuriyet Çocuklarına Sevimli Kıraat* (İstanbul: Kanâat Kütüphanesi, 1928). [Kitabın adı bu şekilde basılmış. Harf inkılabının yapıldığı günlerde basılmış olmasından kaynaklı ve imladaki belirsizlikler sebebiyle bu şekilde yazılmış olsa gerek.]

6 Kitaptaki yeni muallim resmi yabancı bir yayından alınmış intibai uyandırmaktadır. Karşılaştırma yapmak için kitabın bir önceki baskısını incelediğimizde yine takım elbiseli ancak sakallı olan yeni muallim bir sonraki baskıda tıraşlı tam bir Batılı tipe dönüşmüştür

7 *Minhâcül Müteallim* adlı eserde geçen “ Bazı âlimler de demişlerdir ki; babalar üç türlüdür: Sana babalık yapan (terbiye eden) baba, seni doğuran baba, sana bilgi öğreten baba. Babaların en

Kitabın odaklandığı noktalardan bir diğeri de okumanın cazip hale gelmesinde gelişen baskı tekniklerinin rolüdür. Baskı imkanlarının artması, yayınların görsel malzemelerle desteklenmesi okumaya olan ilgiyi besleyen bir faktördür. Metinlerin içindeki yazılar kadar görsel malzeme de aktarılacak mesajın bir parçasıdır. Fortna'ya göre genç okurların zihinlerinin okuma yoluyla belli ortak düşünme biçimlerine yönlendirilmeye çalışılmasına karşın, bu dönemde yaygınlaşan materyal adedi ve içerikteki çeşitlilik tek tipleştirme politikalarını hafifletmekte ve hiçbir mesajın tek başına baskın hale gelmesine imkan vermemektedir (s. 183-184).

Okuma rejiminin yaygınlık kazanmasında “metalaşma ve piyasa” faktörü de Fortna tarafından dikkat çekilen başlıklardan birisidir. Sözlü aktarıma dayalı ve “silinebilir yüzeylere” yazma usulü üzerine kurulu olan eski eğitim sisteminin terk edilmesi, yazar tarafından “hayati” bir değişim olarak nitelendirilmektedir. Yaşanan değişimle birlikte, tüketimden bağımsız işleyen eski eğitim sisteminin yerine, bol miktarda kitap ve başka materyalin üretim ve tüketimine dayalı yeni bir sistem kurulmuştur. Bu sistem, toplum–devlet ilişkisini yeniden şekillendirdiği gibi yeni bir sosyo–ekonomik ilişkiler ağının da oluşmasına sebep olmuştur. Bu oluşumda “piyasa güçlerinin devletinki kadar kolay göze çarpmayan” ancak belirleyicilikte etkin olan yönü de yazarın önemli vurgularından birisidir. Modernlikle metalaşmanın birbirlerini besleyen iki kavram olduğuna işaret eden Fortna, yeni okuma biçiminin hem toplum–devlet ilişkisinde, hem de tüketiciyle piyasa güçlerinin doğrudan ilişkilerinin tesisinde merkezi bir rol oynadığını ifade etmektedir (s. 227-228).

Sonuç olarak Fortna, önceki kitabında olduğu gibi bu kitabında da ideolojik yaklaşımların dışında kalarak, birincil malzeme üzerinden Türkiye eğitiminin modernleşme serüvenini farklı bir yaklaşımla incelemeye çalışmıştır. Yazar temel olarak, eğitim modernleşmesi sürecinde yaşanan –Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş– rejim değişikliği eğitimin muhtevasında önemli değişikliklere sebep olsa da, modern eğitim sürecinin büyük oranda devamlılık gösterdiği tezini ortaya koymuş ve incelediği malzeme üzerinden tezini temellendirmeye çalışmıştır. Karanlık bir dünden aydınlık bugüne geçişi değil, modernleşme ile başlamış bir değişimin sürekliliğini savunmuştur.⁸

---

hayırlısı ise sana ilim öğreten babadır” ifadesi örnek olarak verilebilir. [y.y.], *Minhacü'l Mütcellim*, çev. Yunus Vehbi Yavuz, (İstanbul: Feyiz, t.y.), 65.

8 Süreklilik vurgusu farklı araştırmacılar tarafından da yapılmıştır. Bkz. Seyfi Kenan, “Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme,” *Osmanlı Araştırmaları* XLI (2013): 1 – 32.

Kitabın önemli bir kısmı Türkiye tecrübesini de aşan, modern eğitimin kendi doğası gereği oluşan içerik, yaygınlaşma ve metalaşma gibi genel değişim süreçlerini de içermektedir. Kitap, bu durumun Türkiye coğrafyasında diğerlerine benzer şekilde yaşandığını aktarması bakımından güçlüdür. Ancak kitabın geneli düşünüldüğünde geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde eğitime yüklenen misyonda meydana gelen değişimin –kitapta belirtilmiş olsa da– süreklilik vurgusunun gölgesinde kaldığı söylenebilir. Şöyle ki, iki dönem arasında bilginin sunulması, yayılması, misyonu, materyal olarak üretilmesi ve piyasalaşması süreçlerindeki benzerliklere rağmen, bilginin muhtevası ve misyonu konusunda yaşanan ve ciddi sosyal ve siyasal sonuçlar doğuran değişimin yeterince öne çıkarılmadığı görülmektedir. Eğitimin misyonunda meydana gelen değişim özellikle tarih ders kitaplarında⁹ –Fortna'nın incelediği alanın kısmen dışında kalıyor– çok daha belirgin bir şekilde hissedilmektedir.

Bazı noktalarda yorum genişlemesi sebebiyle vardığı çıkarımlara ihtiyatlı yaklaşma gereği hissettirse de, kitabın genelinde kaynakların dikkatli bir şekilde incelendiği ve içeriğin birbiriyle ilişkili bir şekilde bütünlük oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu çalışmanın benzer yaklaşımlarla ve daha geniş materyal yelpazeyle dönem üzerine yapılacak çalışmalara güçlü bir başlangıç noktası oluşturduğu ifade edilebilir.

Kurtuluş Öztürk

9 Bu konuda yapılmış önemli çalışmalar arasında şu ikisini zikredebiliriz: Büşra E. Behar, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu, 1929-1937* (İstanbul: Afa, 1992); E. Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993): Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine* (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000).